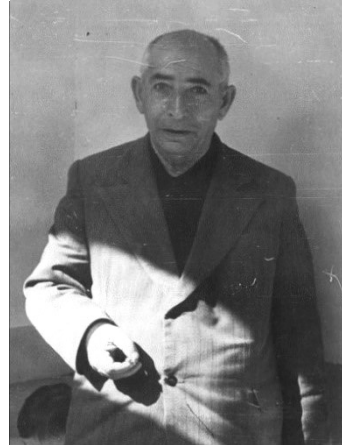

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՇԱՏԱԽԻ ՇՐՋԱՆ. ՍԵՐՈՐ ՔՈՍԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԷԼԻՆԱ Զ. ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ
elina-mirzoyan@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Ցեղասպանությունը վերապրած Սերոր Քոսեանը ծնունդ է 1899ին, Շատախ գաւառակի շրջկենտրոնում՝ Թաղում: Նա իր ծննդավայրի մասին գրի է առել արժէքատու երկիստորր՝ յուշագրութիւն, իսկ իր կենսագրական դրուագների մասին առաւել մանրամասն գրել, ի մի է բերել եւ աւարտել 70 տարեկան հասակում, 1969 Հոկտեմբերի 5ին, հուսկ՝ ծերութեան գրուած բանաստեղծութիւնները՝ 1971ին²: Հայոց Ցեղասպանութեան ականատեսը, պատանի տարիքում շատ բան էր տեսել, հասկացել: Սակայն նա իր վերապրումը յաղթահարել է իր առաջադրած մեթոդով. հնարաւոր կորստից փրկել ոչ թէ ընտանիքի, գերդաստանի, այլ մի ամբողջ գիւղի պատմութիւնը՝ հայ ժողովրդի այդ շրջանի պատմութիւնը, իր առանձնայատուկ նկարագրով:

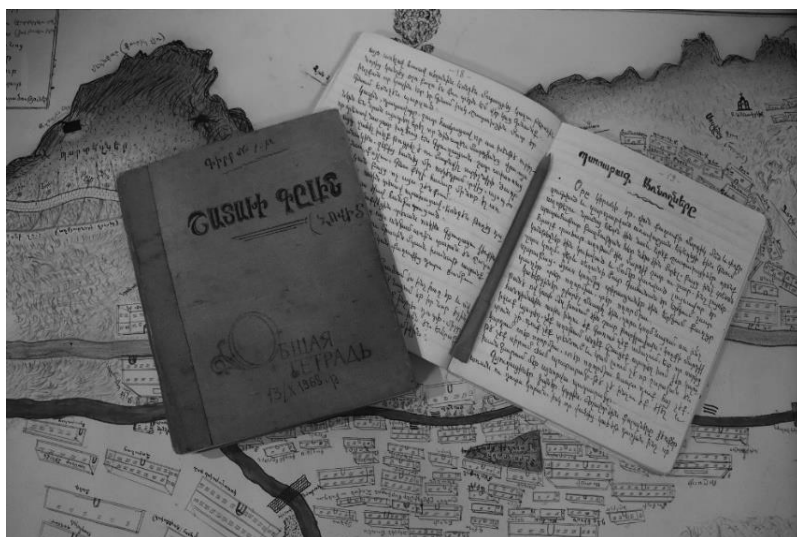

¹ Սերոր Քոսեանը ընթեռնելի ձեռագրով գրի է առել երկպրակ յուշագրութիւն՝ «Շատախի գլին (հովիտ)» (գիրք առաջին) եւ «Շատախի ծոեր» (գիրք երկրորդ): Երկու գրքերն էլ նա գրել է 1968ին: Առաջին գիրքը բաղկացած է 370 էջից (շուրջ 10-20 էջը վնասուած է, սակայն հնարաւոր է եղել բոլորը վերականգնել), երկրորդը՝ 76: Երկու գրքերն էլ գրուած են խնամքով, գրքային կառուցուածքով, տրամաբանական, դասակարգուած, բովանդակային համակարգուած ուղեգծով: Յուշագրութիւնների ձեռագիր բնօրինակը պահպանում է Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ հիմնադրամում (ՀՅԹԻ): Այն ՀՅԹԻին է նուիրել յուշագրողի որդին՝ Սուրէն Կասեանը, 2008 Ապրիլի 26ին (ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բաժ. 8, ֆի. 119, 120): Երկիստորր յուշագրութիւններին ուղեկցող մէկ լուսանկար կայ՝ հեղինակին դպրոցական տարիքի, եւ Քոսեանի ձեռնակար քարտեզ-յատակագիծը ծննդավայր շրջկենտրոն Թաղի:

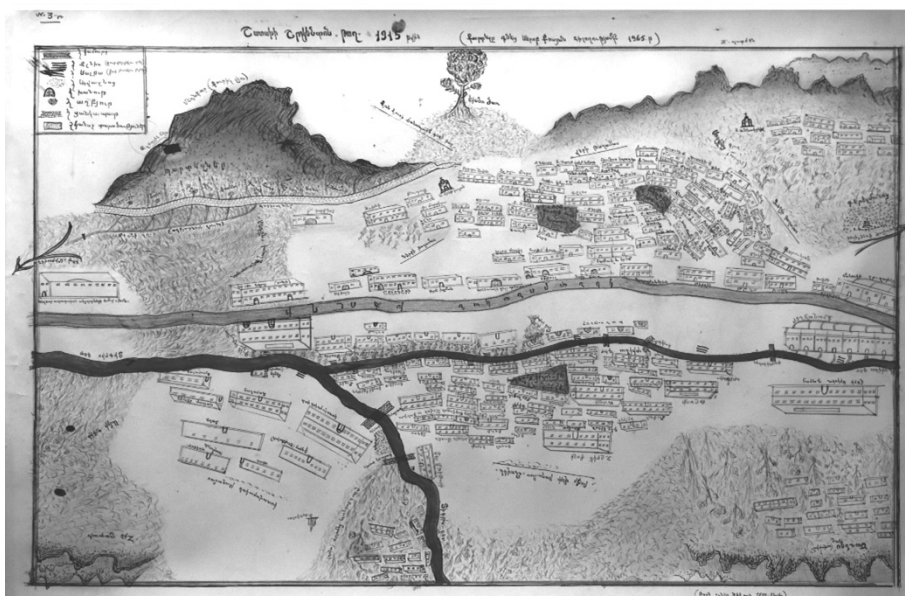
Յուշագիրն առաջին գրքի թէ՛ խորագրում, թէ՛ բովանդակութեան մէջ պահպանել է Շատախի հովտի ժողովրդախօսակցական անուանաձեւը՝ «Շատախի գլին (հովիտ)»: Մենք յուշագրութեան խորագիրը պահպանում ենք «Շատախի հովիտը» տարբերակով: Յուշագրութիւնը տպագրական ընթացքի մէջ է՝ մեր գիտական խմբագրութեամբ:

² Յղումները՝ համապատասխան էջերով բերուել են Քոսեանի երկու յուշագրութիւնների բնօրինակներից:

Սերոբ Քոսեանի յուշագրութիւնն անհատի պատմութիւն չէ, այլ ժողովրդի, այս դէպքում շատախցիների՝ գլխատրապէս Վանի նահանգի Վանի գաւառի Շատախի գաւառակի շրջկենտրոն Թաղում բնակւող: Նա Հայոց Յեղասպանութեան զոհ դարձած իր ընտանիքից միակ փրկուածն է: Յուշագրութեան սկզբնաղբիւրը, որի գիտակցումն ընդգծուած է յուշագրի մօտ, ժողովուրդն է՝ իր էթնոառանձնայատկութիւններով, էթնոմշակութային բնութագրմամբ:

Սերոբ Քոսեանի երկհատոր յուշագրութիւնը եւ ձեռագրած քարտէզը

Հեղինակը, որպէս ոչ միայն Հայոց Յեղասպանութեան վկայագրող, բացայայտում եւ նորովի է ներկայացնում Շատախի անյայտ կողմերը՝ «նորայայտ» Շատախը:

Ջուլիակագործների ընտանիքում ծնունդ Սերոբը Շատախի ծխական դպրոցում եօթնամեայ կրթութիւն ստանալուց յետոյ որոշել է գնալ հօր՝ Յովհաննէսի ճանապարհով՝ ջուլիակութեամբ զբաղուելու: Լինելով 7ամեայ կրթութեամբ արհեստագործ-արհեստաւոր եւ ճանաչելով իր ժողովրդին՝ իր յուշագրութեամբ փոխանցել այն ժողովրդական արժէքները, որոնք գիտական բազմոլորտ ուղղութիւնների համար կարող են սկզբնաղբիւրային անփոխարինելի արժէք լինել: Իդէպ, Շատախի վերաբերեալ անտիպ յուշագրութիւնները մեծաթիւ չեն:

Հազարաւոր բռնագաղթեալ շատախցիների նման Սերոբն էլ 16 տարեկանում «*բռնի կերպով հեռացուել է իր աննման, քաղցր դրախտ ծննդավայրից... 1915 թ. Յուլիսի 22-ին ինչպէս միլիոնների նման, մենք էլ թողինք մեր տուն ու տեղը, մի կտոր հաց վերցնելով՝ դէպի ուր եւ ո՞ր մեղքի համար՝ մեզ յայտնի չէր, ճանապարհ ընկանք ոտքով, անտէր, դէպի շատ հեռուներ*»³:

Հայ-քրդական յարաբերութիւնների մանրամասների, մանրապատումների շրջանակում, յուշագիրը նաեւ նկարագրում-բացայայտում է թուրքերին՝ առանձին կերպարների միջոցով. նա իրեն բնորոշ դիտողականութեամբ եւ նկարագրողականութեամբ է անդրադարձել կերպարներին. «*Գրածներիս մէջ կայ նաեւ մարդկանց անուններ, որ յիշուած են երկրորդական անուններով*»⁴: Հեղինակը բովանդակային առումով իրողութիւնների ճշգրտութիւն է պահպանում՝ սակայն մերթնդմերթ կիրառելով նաեւ անուանական փոխակերպումներ, այլաբանական միջոցներ/հնարներ:

ՍԵՐՈԲ ՔՈՍԵԱՆ՝ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ, ՇԱՏԱԽԻ ԷԹՆՈՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԿՐՈՂ-ՓՈԽԱՆՑՈՂ

Քոսեանը նշում է, որ որոշապէս, բռնագաղթի ընթացքում զարհուրելի տեսարանները նկարագրելն իր թեման չէ, քանի որ դրան անդրադարձողներ շատ ու շատերը կը լինեն: Իր նպատակը, որպէս Շատախից բռնի դուրս եկած վերջին սերնդի ներկայացուցիչ, Շատախի էթնոմշակութային ժառանգութիւնը փոխանցելը եւ հնարաւոր կորստից փրկելն է: Այդուհանդերձ, հեղինակն անդրադարձել է ցեղասպանութեան տարբեր դրուագներին: Շարադրման իրադատով ոճը չի խանգարի ընթերցողին բացայայտելու Հայոց Յեղասպանութեան տասնեակ դրուագներ, որոնք կարող են այլ դիտակէտից լուսաբանել ցեղասպանութեան բազմաշերտ ծրագիրը: Միջթնիկ եւ ներթնիկ յարաբերութիւնները ներկայացնող դրուագներով ուրուագծում է նաեւ հայ-քուրդ-թուրք փոխառնչութիւնների պատկերը: «*Ինչ-*

³ Քոսեան, «Շատախի գրիւն», էջ 321:

⁴ Նոյն, էջ 3:

պէս յայտնի է, թիւրք պետութիւնը, փոխանակ իր սուրը պարզելու իր թշնամի պետութիւնների դէմ, ... այս անգամ նորից սկսեց իր կատաղած սուրը պարզել անպաշտպան հայերի դէմ, օրը ցերեկով ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ սրի քաշեց 2½ միլիոն անմեղ հայերին եւ Հայաստան թողեց առանց հայերի»⁵:

Բռնագաղթից ողջ մնացած հայերը, այդ թւում՝ իր ընտանիքի բոլոր անդամները, յուշագրի յիշատակմամբ, թափառող գաղթականութեան մեծաթիւ մասի նման զոհ են գնացել Բենդիմայա⁶ գետում:

Կենդանի մնացած հայերը, որպէսզի կարողանային փրկուել կոտորածից, փախնում էին զօրուգիշեր իրանց տներից: Փախնում էինք սոված, ծարաւ, կեղտոտ, անքուն, վախը մեր սրտերում, թշնամին հետապնդում էր մեզ, կարող էր փախուստի ճանապարհը փակել եւ կոտորել նաեւ մնացածներին, այդպէս էլ եղաւ, Վանից Բերկրի հասնելուց՝ արդէն քիւրդ եւ թիւրք խուժանները փակել էին Բերկրի[ի] հովիտը եւ սկսեցին իրենց անխիղճ կոտորածը նորից: Ժողովուրդը անպաշտպան փախչում էր այս ու այն կողմը՝ թողնելով ճանապարհին մէջքին կապած կտոր հացը, ծնողներ իրանց փոքր երեխաներին, գոռում-գոչում էին վիրաւորները, մի դժոխային տեսարան էր բացուել: Պակասը լրացրեց ճանապարհի մօտով անցնող արագաւազ Բենդիմայա գետը, նա էլ քշում, սրբում, տանում էր դէպի ծով թափառող գաղթականութեանը: Նոյն գետին զոհ գնաց նաեւ իմ քոյր Արշալոյսը՝ 12 տարեկան⁷:

Ողջ մնացածների հետ Քոստանը 15-18 օրից հասնում է Էջմիածին.

... մերկ, սոված, կմախք դարձած, եւ այդ տեղն էլ չկար մի հոգատար ձեռք, որ մնացած հայ ժողովրդի անտէր մնացածներին փրկէր խղերա⁸ հիւանդութիւնից: Ամբողջ մնացած ժողովուրդը թափուեց լճի ափին՝ արեփ տակին, սկսուեց համաճարակը, մեռնում էին հազարներով, սայլեր, վուրգոններ⁹ չէին կարող հասցնել՝ մեռածներին փոսերի մէջ լեցնելու, շատ ընտանիքներից եւ ոչ մէկը չազատուեց մահից: Նրանք, ովքեր ժամանակին հասկացան եւ միջոցներ ունէին, ուրիշ շրջաններ ցրուեցին, վերջապէս այդ հիւանդութիւն[ը] եւս լրացրեց թիւրք կառավարութեան պակաս թողած ջարդերը:

Մեր տանից մէնակ եւ ազատուեցի, չունէի մի սրտացաւ տէր կամ բարեկամ, գիշերները լուսացնում էի օտարների պատերի տակ, լետոյ ինձ յաջողուեց աշխատել օրական 20 կոպէկ Նորագալիթի եւ բամբակի արտերում՝ քաղիան կատարելու պարսիկների համար առաւօտեանից մինչեւ ա-

⁵ Նոյն, էջ 321-22:

⁶ Բենդիմայա, Բանդիմահու.- գետ Վանայ լճի աազանում:

⁷ Քոստան, «Շատախի գըլին», էջ 323-24:

⁸ Խղերա.- հնդկախտ, սուր, վարակային հիւանդութիւն:

⁹ Վուրգոն, ֆուրգոն.- բեռնասայլ:

րելը մայր մտնելը: Յետոյ Զանգու գետափին՝ դաբախանայում¹⁰, նորից օրական 20 կոպէկով աշխատեցի Նազարովսկի փողոցում՝ Մարտիկ եւ Արտիոմ եղբայրների մօտ, որոնք կաշուի խանութ ունէին ռուսական եկեղեցու դէմին, Լուսաւորիչ եկեղեցու դիմաց Յովսէփ խըզէինի¹¹ մօտ՝ «Արաքս» գինի խանութ ունէր եւ ուրիշ տեղեր¹²:

...1916ին, շատ վանեցիների նման, իր ծննդավայր հասնելու յոյսով, Սերոբը բռնում է Վանի ճանապարհը, սակայն մէկ ամիս յետոյ վերադառնում Երեւան. «... *չյաջողութեց Շաւրախ գնալու. Ոստանը*¹³ *սահման էր հայ եւ թիւրքերի համար*»¹⁴:

Յաջորդ տարիներին Քոստանը եղել է ե՛ւ Թուրքիայում, ե՛ւ նախախորհրդային ու խորհրդային Հայաստանում.

...Իմ կենսագրութիւնս.... շատ ցաւալի է եղել, սովի, նեղութեան շատ տարիներ ենք անցկացրել նաեւ շատերը ինձ նման նախասովետական Հայաստանում¹⁵:

Միայն սովետական իշխանութեան օրօք հնարաւորութիւն ստացայ բարելաւել նաեւ իմ դրութիւնը. 1924թ. ամուսնացել եմ եւ հիմա ունեմ հինգ երեխաներ, որոնք ստացել են բարձրագոյն կրթութիւն եւ աշխատում են իրենց մասնագիտութեամբ: 1958 թ. ստացել եմ նոր բնակարան՝ իր յարմարութիւններով, հիմա էլ վայելում եմ երջանիկ ծերութիւն¹⁶:

Յուշագրութիւնը թէւեւ գրուել է մեծ տարիքում, սակայն այդ փաստը չի նուազեցնում դրա արժէքը, քանի որ նախ՝ ծերունական հասակում աւելի եւ «մօտենում մանկութեանը» քո յիշողութիւններով, որն անմիջական է, չմիջնորդաւորաւ, եւ պատահական չէ, որ մանկապատանեկան տարիների դրուագներին մեծ անդրադարձ կայ յուշագրութեան մէջ: Քոստանը ներկայացրել է Հայոց Յեղասպանութիւնը վերապրածի կեանքի տարբեր փուլային դրուագները, որով ընթերցողը ծանօթանում է վերապրողի յետցեղասպանական հոգեբանութեանը, ապրած հոգեցնցումներով լի կեանքին:

Քոստանը մահացել է 1982ին: Իր որդու՝ Սուրէն Կասեանի վկայմամբ, *էրգրին* առնչուող ցանկացած թեմա Սերոբ Քոսեանի հետ հաղորդակցուելու ամենազգայական ուղին էր:

¹⁰ Դաբախանա.- թրք.՝ խաղախորդարան, մորթը՝ կաշին մշակելու գործատեղ:

¹¹ Խազէին.- տէր, սեփականատէր:

¹² Քոսեան, «Շատախի գըլին», էջ 324-25:

¹³ Ոստան.- գետ Տիգրիսի աազանում:

¹⁴ Քոսեան, «Շատախի գըլին», էջ 325:

¹⁵ Նոյն, էջ 326:

¹⁶ Նոյն, էջ 324:

Արժեքաւոր է յուշագրի կազմած հեղինակային քարտէզը¹⁷ Շատախի յատակագիծը¹⁸, որի մասին մանրամասն գրել է «Շատախի գրին» գրքում: Յուշագրութիւնը հարուստ է Թաղի վիճակագրական տուեալներով, անուանացանկերով, որոնք հարուստ եւ նոր սկզբնաղբիւր են, քանի որ հիմնուած չեն այլ հեղինակների արդէն շրջանառուող տուեալների վրայ: Միայն ընդհանուր Շատախը նկարագրելիս Քոսեանը որոշ տեղերում յիշատակում է ազգագրագէտ, բանահաւաք Երուանդ Լալայեանին:

ՇԱՏԱԽԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթան ձգում է Վանայ լճի հարաւային ափերի երկարութեամբ: Նրա վրայ իշխող Վարագի, Արտոսի, Առնոսի, Կոռուպաշի, Եղերովի, Նեմրութի գագաթները դարեր շարունակ դիցազներգութեան, խորհրդաւոր ասանդութիւնների անսպառ աղբիւր են եղել հայ ժողովրդի համար: Այդ լեռնաշխարհում է տեղաւորուած Շատախը՝ Վանի նահանգի Վանի գաւառի գաւառակը¹⁹:

Ջրառատ է Շատախը: Նրա լեռներից ու ձորերից սկիզբ է առնում Արեւելեան Տիգրիսը՝ բազմաթիւ վտակներով: Շատախը հարուստ է փարթամ բուսականութեամբ, լեռնային բանջարեղէնով, ծաղկաշատ է, հարուստ՝ արօտատեղերով, խոտհարքներով ու խիտ անտառներով²⁰. «Շատախը նշանաւոր է իր կազմուածքով, սա գերազանցօրէն լեռնային գաւառ է, հարուստ է արօտներով, բայց աղքատ հացով. երկու փոքրիկ դաշտեր-Փեսանդաշտն եւ Խորգանքը միայն տալիս են առատ հաց: Ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքն է ոչխարաբուծութիւնը եւ շալագործութիւնը: Կապարներով հարուստ գաւառը ակօսուած է միքանի խոշոր ձորերով, այդ ձորերի միջով հոսում են Սիվրկին գետը եւ Արեւելեան-Տիգրիսի վերին հոսանքը, որոնք գալիս միանում են երեք ձորերի մի հանգոյցի մէջ՝ կազմելով մի բանաստեղծական վայր: Այստեղ ընկած է գաւառի կենտրոնավայրը-Թաղը, զուտ հալաբնակ մի սիրուն ասան: Շատախի ժողովուրդը աչքի է ընկնում իր քաջութեամբ եւ քոկունութեամբ»²¹:

¹⁷ Յուշագրի ձեռնակար յատակագիծ-քարտէզը ՀՅԺԻԻ-ն է յանձնել Սուրէն Կասեանը 2008 Ապրիլի 26ին (ՀՅԺԻ թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 13, *Քարտէզ-յատակագիծ, Շատախի շրջկենտրոն Թաղ, 1915*):

¹⁸ Ըստ Քոսեանի կրտսեր որդի Սուրէնի հաղորդման՝ «Իտալացի լուսանկարիչ Եակոբ Սանտինիի Հայոց Ցեղասպանութեան յիշողութեան թեմայով 2019ին Վենետիկում կազմակերպած ֆոտոցուցադրութեան բացող լուսանկարը Քոսեանի ձեռնակար քարտէզի ֆոտոարտատպումն է»:

¹⁹ Մարլենա Մուրադեան, *Շատախի բարբառը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1962, էջ 5:

²⁰ Նոյն, էջ 5-6:

²¹ Ա-ԴՕ, *Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին*, Լոյս հրատ., Երեւան, 1917, էջ 10:

Զարգացած ոչխարաբուծությունը հնարաւորութիւն էր ստեղծել ջուլիակութեան լայն տարածման: Բազմաթիւ շինականների տներում դրուած էր ջուլիակի դազգահը: Թաղում ամէն տղամարդ ջուլիակ էր: Կանայք լուանում, գզում ու մանում էին բուրդը, ներկում բոյսերից իրենց իսկ պատրաստած մշտակայուն, բնական ներկերով, տղամարդիկ գործում էին գոյնգոյն, նուրբ շալէ կտորներ եւ չնչին գներով վաճառում վաշխառուներին²². «...Այս գիւղը, չափազանց ժայռուր եւ վարելահողից զուրկ լինելով, չէր կարողանում ո՛չ երկաթագործութեամբ եւ ո՛չ էլ խաշնարածութեամբ պահել իւր բնակիչներին, կամայ-ականայ պիտի զարգանար մի արհեստ, եւ որովհետեւ մօտակայ Նորդուզ գաւառի սքանչելի արօտապտեղիները մեծ զարկ են տալիս խաշնարածութեան, հետեապէս ե՛ւ այս գիւղացիները մեծ յարմարութիւն ունին հեշտութեամբ ձեռք բերել մեծ քանակութեամբ բուրդ, որից շալ գործել եւ ծախել ոչ միայն Նորդուզի, այլեւ ամբողջ Վասպուրականի բնակիչների վրայ»²³:

Թաղը շալագործութեամբ յայտնի շրջանի սիրտն էր²⁴: Այն բաժանուած էր երեք թաղամասերի՝ Վերին, Ներքին եւ Զրաղացի²⁵:

Թաղի մասին լրացուցիչ, կարեւոր, վիճակագրական, մանրակրկիտ տուեալներ է հաղորդում Քոսեանն իր «Շատախի գըլին» առաջին գրքում: Նրա յուշագրութեան մէջ այս ամէնի ոչ թէ ստեղծագործական վերարտադրութիւնն է, այլ Շատախի կեանքի նկարագրական պատճէնը, որը հարուստ սկզբնաղբիւրային նիւթ է:

Շատախը Հայոց Ցեղասպանութեան ենթախորքում յիշատակում է որպէս «40 օր անհաւասար կռիւներում հերոսական դիմադրութիւն ցուցաբերած»²⁶ գաւառակ: Շատախցի բանահաւաք, ազգագրագէտ Հայրիկ Մուրադեանի ձեւակերպմամբ. «Շատախը դառնում է հայ ազգային շարժման նշանաւոր օջախներից մէկը Արեւմտեան Հայաստանում եւ հայապահպա-

²² Մուրադեան, էջ 6:

²³ Երուանդ Լալայեան, «Տնայնագործութիւնը Վասպուրականում. Շատախի շալագործութիւնը», *Ազգագրական հանդէս*, 25(2):1913, էջ 189-215:

²⁴ Ա-ԴՕ, էջ 375:

²⁵ Նոյն, էջ 375:

²⁶ Նոյն, էջ 365: Վասպուրականի հերոսամարտի 25ամեակին նուիրուած տարբեր յօդուածներ տե՛ս՝ *Հայրենիք* 7:1940 ([https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hayreniq%20Boston/1940\(7\)_ocr.pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hayreniq%20Boston/1940(7)_ocr.pdf), մատչում՝ 13 Մարտ 2025): Շատախի մասին տե՛ս նաեւ՝ Մարութա Յակոբեանի յուշերը, *ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր*, բաժ. 8, ֆի. 378 եւ՝ Բազիկ Բազիկեան, *Շատախի հերոսամարտը, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր*, բաժ. 8, ֆի. 32: Որոշ աղբիւրներում նշում է նաեւ 45 օր, այդ թում՝ յուշագրութեան մէջ. սա պայմանաւորուած է այն հանգամանքով, որ հեղինակների մի մասը հաշուարկել է մարտական գործողութիւնների սկսման օրից, մի մասն էլ՝ ռազմական դիրքաւորման եւ դրանց մասին լուրերի ու ոչ զանգուածային բնոյթ ունեցող դրուագներից:

նական անառիկ պատուար՝ Վասպուրականի հարաւ-արեւմտեան լեռնաշխարհում»²⁷: Այն ոչ միայն իր ժողովրդական էթնոյատկանիշերի, այլեւ իր լեռնային դիրքի բերմամբ հերոսական նկարագիր ունի: Շատախի լեռների շնորհիւ է նաեւ, որ Վանի կուսակալութիւնը խիստ սեւեռուած էր իր ցեղասպանական գործողութիւններով այս ուղղութեամբ. «Մարտի 29ին, կրկնազարկի»²⁸ Կիւրակի օրը Շաւրախի կենդրոնավայր Թաղի մեջ բոլորովին անսպասելի կերպով ձերբակալուեցին ուսուցիչ, միեւնոյն ժամանակ դաշնակցական գործիչ Յովսէփ Չոլոյեանը եւ հինգ այլ երիտասարդներ: Այս դէպքը, որ հանդիսացաւ Շաւրախի հերոսական կոհիւնների ազդակը... իրարանցում բերեց ժողովրդի մէջ»²⁹: Վանի կուսակալ Զեւդէթը³⁰, ով գործում էր խիստ գաղտնապահ, Մարտի 19ին սահմանազլխից Վան վերադառնալով եւ ձեռնարկելով իր ծրագիրը, իր առաջին գաղտնի հրահանգը նշեալ օրն ուղարկել է Շատախի կայմակամին³¹. հայերի բնաջնջման այս ծրագիրը թելադրուած էր Կոստանդնուպոլսից, բայց «Պոլսին էլ թելադրել էին Զեւդէթը եւ Վանում գործող իթթիհապական կուսակցութեան պատկանող անհայրները»³²:

Թաղում էին գտնուում երկու կողմերի գլխաւոր ուժերը³³, այստեղ է քննուել գաւառի ինքնապաշտպանութեան նախապաշտպանական ծրագիրը, ընտրուել զինուորական ղեկավար մարմինը³⁴: Այն դառնում է գաւառի հերոսական ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր յենակէտը՝ լինելով հայկական գիւղերը միացնող կարեւոր ճանապարհների նախադուռը:

²⁷ Հայրիկ Մուրադեան, «Շատախի հերոսական անցեալից», *Էջմիածին*, Ե:1968, էջ 39. նաեւ՝ Հայկ Աճէմեան, *Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիւ 1915-1930*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930, էջ 367. նաեւ՝ Արմենակ Եկարեան, *Յուշեր*, Նոր աստղ, Գահիրէ, 1947, էջ 186:

²⁸ Ա-Դօ, էջ 381:

²⁹ Նոյն, էջ 151-53, 372:

³⁰ Թահիր Զեւդէթ բէլը, ով յաջորդել է Թահսին բէլին, 1914 Սեպտեմբերին նշանակուել է Վանի նահանգապետ. «Վանի կուսակալ Թահսին բէլը, որը համարուում էր կրթուած եւ շարք դէպքերում արդարամիտ մարդ, ռուս-տաճկական պատերազմի նախօրեակին նշանակուեց էրզրումի կուսակալ, իսկ նրա տեղ նշանակուեց Բաշկալի մուպեսերիֆ Զեւդէթ բէլը, որը էնվէր բէլի փեսան էր: Զեւդէթը նոր դէմք չէր, նա Վանի երբեմնի կուսակալ Թահար փաշայի որդին էր, մի սրիկայ դէմք» (Ա-Դօ, էջ 76). նաեւ՝ Հմայեակ Մանուկեան, «Դէպքերը Վասպուրականում», *Վէմ*, 1:1937, էջ 51-63: Թահսին բէլի մասին տե՛ս՝ Մատթէոս Մ. Էպիղաթեան, *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ*, տպ. Կաթողիկոսութեան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1987:

³¹ Ա-Դօ, էջ 372:

³² Նոյն, էջ 161-62:

³³ Նոյն, էջ 375:

³⁴ Մուրադեան, «Շատախի հերոսական անցեալից», էջ 41:

Ապրիլի 1-3ը Թաղում դրությամբ անփոփոխ էր³⁵. գործում էր «ջեղէթական մեթոդը»՝ ծածուկ դիրքաւորում, խիստ գաղտնապահական կարգավիճակ, «սպանիչ»³⁶ գործելաճոճ: Միայն Ապրիլի 4-22ը ամբողջ գաւառում ընթացել են թէժ մարտեր³⁷:

Շատախի մարտախմբերի ղեկավարները, «թող թքեն մեր դիակին վրայ բայց ոչ երեսին»³⁸ հերոսութեան բանաձեւումով առաջնորդուելով, հերոսամարտն աւարտում են յաղթանակով. հայ բնակչութիւնը փրկւում է կոտորածից: «Մայիսի 23ին սկսում է թշնամու խուճապային փախուստը ռազմաճակատի բոլոր հալոյաձեւերից: Դրանից մի օր յետոյ Շատախ է հասնում հայկական կամատրական գունդը... Շատախի հայութեան ուրախութիւնը մի ամիս էլ չի տեսնում: Նրան սպասում էր իր համար անհասկանալի գաղթը հայրենի բնօրրանից»³⁹:

Այս մասին տարբեր հեղինակներ են գիտականօրէն անդրադարձել, սակայն յուշագրութեան մէջ դիմադրող եւ հերոսական Շատախի այդ օրերի վերաբերեալ դրուագների փաստագրումը նոյնինքն ականտեսի կողմից, սկզբնաղբիւրային արժէք է, իսկ Քոստանի՝ շատախցիների հերոսական ձեռնարկումների մասին յուշագրելն է՛լ աւելի է արժեւորում յուշագրութիւնը:

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՅՈՒԱԾՔԸ

Յուշագրութիւնը բաղկացած է երկու գրքից՝ «Շատախի գըլին (հովիտ)» եւ «Շատախի ծոեր»։ Յուշագիրն առաջին գրքով ներկայացնում է ծննդավայր Շատախը, Շատախի շրջկենտրոն Թաղը՝ իր մանկութեան եւ ծերութեան ուղեգծերով, որի շրջանակում բացւում են փոքրից մեծ շատախցի սերունդների կերպարները:

Ամէն անգամ երբ յիշում ես մանկութեանդ անցկացրած երջանիկ եւ անհոգ օրերդ որ անց ես կացրել քու գեղեցիկ, անմահ ծննդավայրում, երբ մանաւանդ քեզի բռնի կերպով հեռացրել են այդ քաղղր դրախտից, որ ամէն անգամ յիշում ես եւ քու աչքի, մտքի առաջ բացւում է նորից քու Շատախի լեռնային, անտառային, գետային, աղբիւրային, կանաչաշէն, զմրուխտի ցոլքերով պատած, արեւի պայծառ ճառագայթներով լուսաւորուած քու սիրելի ծննդավայր Շատախին. չես կարող կարօտալի ա՛խ չքաշել, իսկ հիմա արդէն, երբ ծերութեան դուռն ես բացել, որտեղ այլեւս պարզ տեսնում ես եւ զգում խաւարի ու մահուան շունչը, քեզ մնում է ջրուսահատուիլ եւ գործի դնել քու բոլոր ուժերը եւ փնտռել օրուայ սփոփանք, նրանցից մէկն է վերադառնալ հին յուշերին, որի մէջ տեսնել նոր կեանք

³⁵ Ա-Դօ, էջ 385:

³⁶ Նոյն, էջ 390:

³⁷ Նոյն, էջ 391:

³⁸ Շահէն Աբրիկեան, «Շատախի կոիւները», *Վան-Տոսպ*, 26:1916, Թիֆլիս, էջ 10:

³⁹ Մուրադեան, «Շատախի հերոսական անցեալից», էջ 48:

եւ զգալ նորից ջահելութեան շունչ: Որպէս կարեւոր մի յուշ՝ գրեցի մեծ ցանկութեամբ իմ կարօտալի ծննդավայր Շատախի Թաղի երկսեռ աշակերտներով գրած մեր շարադրութիւնների կապակցութեամբ, որին հիմք ընդունելով՝ գրեցի այս փոքրիկ յիշողութիւններ՝ իմ լսած եւ տեսածներով: Գրեցի, որ մօտաւորապէս իմացուի մեր Շատախի կեանքից՝ կենցաղից, բնութիւնից, մեր բարբառից-սովորութիւններից, մի-մի փոքր նմուշներից՝ իր թերութիւններով հանդերձ:

Գրեցի նաեւ՝ հաշուի առնելով, որ Շատախում ծնուածներից հիմա արդէն քչեր են մնացել եւ աստիճանաբար ծերանում ու մահանում են. շուտով կը վերջանայ Շատախում ծնուածների սերունդը, նրա համար էլ ես կ'ուզէի, որ թող չմահանան մեր անցեալի եւ ծննդավայրի յուշերը: Գրեցի մեր երեխաների եւ թոռների համար, որ կարդան, շատէն քիչ գաղափար կազմեն իրենց պապերի երկրից ու կեանքի մասին⁴⁰:

«Շատախի գրլին» գրքում հեղինակը ներկայացնում է բովանդակութիւն՝

1. Հեղինակի կողմից	21. Մոկաց աղան
2. Նախերգանք	22. Կառավարական շէնքերի մօտ
3. Հերկէն Միրզիկը չէր հաատում	23. Այվազի սրամտութիւն
4. Պարոն Սահակի միջոցառումը	24. Բզօ Անուշենց տուն
5. Թաղականի մարդիկ անծամբ ստուգում են դպրոցի վիճակը	25. Գիշերուայ շրջագայութիւն Թաղի մէջ
6. Շատխու սարեր, բետ-բետ քարեր	26. Սայթի մօտ
7. Ձմեռը Շատախի Թաղում. շարադրութիւն	27. Թաղի երեխաների երեկոյեան խաղերից
8. Ծաղկավանք	28. Խուլ Յուսէփի արած պատմութիւնից
9. Շատախի գրլին (հովիտ)	29. Հեռագիր՝ առանց ստորագրութեան
10. Թոնէր ⁴¹	30. Քիւրդ հերոսուհու պատմածից
11. Շատախի աղբիւրներ	31. Թաղի հարբածներից
12. Մեղնիքար	32. Մրգերի գիշերուայ գողերից
13. Չորսի գրած շարադրութիւնից	33. Ո՞վ էր Շատախի գիտոսիկը
14. Թաղի քէֆ արողներից	34. Ժամհարը կոչնակ կը խփէր
15. Թէ Շատախի լեզուով գրեմ, տառերը պակասում են	35. Այդ ժամին ի՞նչ էր մտածում Սոլթօ Սերոբը
16. Թաղի վաճառականներից	36. Լոյսը բացուել էր
17. Աշխատանքի եւ առետուրի աղմուկը շուկայի մէջ	37. Շատախի բառերի բացատրութիւն

⁴⁰ Քոսեան, Շատախի գրլին, էջ 1-3:

⁴¹ Թոնէր.- թոնիր:

18. Պիրեի ⁴² հեքըթներից	38. Շատախի Թաղի տների հերթականություն
19. Հայր Մերն օգուտ չի տար. փողերը հանէք	39. Քարտէզիս առաջ
20. Բոլտանից աղան	40. Իմ կենսագրություն

Այս գրքով Քոսեանը, թէեւ նախաբանում նշում է, որ գրող չէ կամ «գրածս գիրք պիտի դառնայ, օ՛հ, ո՛չ, կամ նրա համար, որ ինձ փառք ստեղծեն, նորից, ո՛չ», այդուհանդերձ, մեր դիտարկմամբ, առաջին գրքով ընթերցողը ճանաչում է շատախցի «նորայայտ ազգագրագետի», ով թողել է էթնոմշակութային հարուստ ազգագրական ժառանգություն, իսկ «Շատախի ծներ» երկրորդ գրքով՝ հարուստ ժողովրդական սկզբնաղբիւրային ականդ թողած «նորայայտ բանահաւաքի»:

«Շատախի ծներ» գրքում զետեղուած են մանրավէպեր, երգիծագրոյցներ, մանրապատումներ, որոնցում ուրուագծում են դէմքեր, դէպքեր, իրողութիւններ՝ լոյս սփռելով Շատախի ծների վրայ, նրանց վարուելակերպի, նիստուկացի, ցանկութիւնների, անձնական եւ երբեմն նոյնիսկ ոչ-անձնական կարիքների, հոգսերի վրայ: Յուշագիրն արձանագրում է «տեսարանը», որտեղ ճակատագրի, զգացմունքների, գործողութիւնների պատկերման միջոցով ուրուագծում են որոշակի դարաշրջանի եւ միջավայրի բնորոշ գծերը՝ վերարտադրելով մարդկանց անձնական եւ հասարակական կեանքի համակողմանի պատկերը: Պատկերում է այն իրական միջավայրը, որտեղ երեւում է միջավայրին հարազատ կամ տիպական կերպարը՝ կաճէթաճուղ⁴³ իր տարբեր իրադրութիւններում դրսեւորուող հոգեվիճակներով: Քոսեանը կարողանում է իր ոճային փայլուն լուծումներով, կաճէթաճուղների արարքների պատճառները մեկնաբանել, որոնք բացայայտում են տուեալ շրջանի կերպարների հոգեբանութեան ենթախորքում՝ կարողանալով պատկերել շատախցիների էթնոհոգրաբանական նկարագիրը:

«Շատախի ծներ» գիրքը բաղկացած է հետեւեալ մասերից.-

1. Առաջաբան	9. Զուր պնդացնողը
2. Թթուի գոլը ⁴⁴	10. Փշերով կամուրջը
3. Կարմիր սուլեր ⁴⁵	11. Պըյա սվըկ ⁴⁶

⁴² Պիրե.- յուշագրի ծանոթագրմամբ՝ պառաւ (Քոսեան, «Շատախի գըլին», էջ 92):

⁴³ Կաճէթաճուղ.- կաճէթցի, Կաճէթ (նաեւ Կաճէտ) գիւղի բնակիչ, այն Վանի նահանգի Վանի գաւառի Շատախի գաւառակի գիւղերից է:

⁴⁴ Գոլ.- գիւլ, լիճ:

⁴⁵ Սուլեր.- որեւէ ձեւի ոտնաման, մաշիկ:

⁴⁶ Յուշագրի ծանոթագրմամբ՝ «պըյա սվըկ բառը քիւրդերէն է, որ բառացի նշանակում է, ոտքից թեթեւ (նկատի ունի արագաազ նապաստակը)», Քոսեան, «Շատախի ծներ», 49:

4. Օջո բոգօն	12. Փողեր կապին ոմի ⁴⁷ ծայրին
5. Պատարագ առնողներ	13. Թստան բոլոճ ուտողներ
6. Էջի ձու առնողը	14. Կայմակամի ⁴⁸ խնդրանք սուլթանին
7. Գըմի ⁴⁹ տեսե՞լ ես	15. Ոտանաւորներ
8. Սիաթ ջարդողը ⁵⁰	

«Շատախի ծներ» գրքով յուշագիրն անդրադառնում է կաճեթցիներին: Հեղինակը յաջողել է բազմագիտակարգային միքանի ոլորտում մեծ ասանդ թողնելու՝ կորստից փրկելով Շատախի բանահիւսութիւնը:

Մանրապատումների, զաւեշտների, գրոյցների, երգիծագրոյցների, մանրավէպերի, ժողովրդական գրոյց-նովէլների, փոքրիկ հեքիաթների, առակների, խրատապատումների, անեկդոտների, ականդութիւնների, նախնեաց թեմաներով պատմուածքների, երգիծապատումների շարքը բնութագրական է ժողովրդական կենսափիլիսոփայութեան, պատկերաւոր մտածողութեամբ, երգիծանք, հումորի յագեցուածութեամբ: Այս բոլորը ներկայացուած է կա՛մ Շատախի հին բարբառով, կա՛մ խառնալեզուով՝ բարբառ-ժողովրդախօսակցական-ժամանակակից հայերէն:

Քոստանը շնորհակալ ու արժէքաւոր գործ է կատարել. նա, ի մի բերելով շատախցի եւ կաճեթցի ասացողների գրոյցները, փաստօրէն, կատարել է ե՛ւ բանահաւաքի, ե՛ւ բանափոխանցի աշխատանք՝ լինելով կրողն այդ միջավայրի մշակոյթի: Այս հատորը հեղինակին ներկայացնում է որպէս - մեր ձեւակերպմամբ - անյայտ շատախցի բանահաւաք. *«Շատախի ծների պատմութիւնից շարերին ես ծանօթ էի որպէս շատախցի եւ միքանի հար էլ լսել եմ ուրիշ պատմողներից եւ գրեցի այս գրքոյկի մէջ որպէս յիշատակ պատմութիւնից»*⁵¹:

Յուշագրութիւնն արժէքաւոր է, քանի որ ներկայացուած գրական նմուշները չեն կրկնում Կաճեթ գիւղի⁵² եւ նրա բնակիչների վերաբերեալ երգիծական արդէն հրատարակուած որոշ փաստերն ու գրոյցները⁵³:

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

⁴⁷ Ռմի ծայրին.- ձողի ծայրին:

⁴⁸ Կայմակամ.- գաւառապետ:

⁴⁹ Գըմի.- գեմի, թուրք՝ gemi/նաւ, նաւակ:

⁵⁰ Սիաթ ջարդող.- անհարկի ժամանակ վատնող, ժամավաճառ:

⁵¹ Քոստան, «Շատախի ծներ», էջ 2:

⁵² Անուշաւան Դեկանց, *Կաճեթայ ծներ*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1974:

⁵³ Иосиф Орбели, *Фольклор и быт Мокса* (Յովսէփ Օրբելի, Մոկսի բանահիւսութիւնը եւ կենցաղը), Մոսկուա, Նաուկա, 1982. նաեւ՝ Орбели, *Избранные труды, том 2* (Ընտիր երկեր, հտր. 2, Երեւան, 2002). նաեւ՝ Սերգէյ Վարդանեան, *Բանահիւսական պատումի միջավայրը (Կրօնափոխ համշէնահայերի մի զուարճապատումի փարբերակները)*, հեղ. հրատ., Երեւան, 2022, էջ 165-74:

Յուշագրության կիրառության նշանակությունը եւ ազդեցության տիրոջները՝ բազմոլորտ են, իսկ կիրառական ոլորտները՝ բազմագիտակարգային: Այն կարող է սկզբնաղբիրային արժէք ունենալ լեզուագիտության/լեզուաբանության, ցեղասպանագիտության, պատմագիտության, ազգագրության, արեւելագիտության, էթնոմշակոյթի, քաղաքագիտության ոլորտների մասնագէտների համար՝ ներկայացնելով աղբիրագիտական հարուստ նիւթ: Յուշագրութիւնը նաեւ ցեղասպանութիւններ, էթնոյարարեւութիւններ, միջէթնիկ եւ ներէթնիկ փոխառնչութիւններ ուսումնասիրող էթնոհոգեբանների համար հետազօտութիւնների ասպարէզ է բացում եւ լայն անդրադարձ է արւում ազգային, ապամարդկային թիրախաւորւած պիտակաւորումների, ստորնացումների, էթնոտարբերակիչ պիտակաւորումներին եւ այլ աճանցեալ ենթաթեմաներին: Այն հարուստ է ազգային, ժողովրդական երգերով, խաղիկներով՝ հայերէն եւ քրդերէն, որոնք կարող են երգարուեստի ոլորտի ներկայացուցիչների, երգահանների համար ուսումնասիրութեան հարուստ եւ սկզբնաղբիրային նիւթ լինել:

Յուշագրութեան կիրառման ոլորտ կարող է լինել կրթական ոլորտը՝ ուսումնական, հանրակրթական, բուհական եւն.: Այս յուշագրութեան ազդեցութեան ոլորտը կարող է նաեւ անձի, անհատի առումով լինել:

ԼԵՁՈՒԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԵՒ ԼԵՁՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹԻՒՆԸ

Շատախի բարբառը պատկանում է բարբառների **կը** ճիւղին. ձեաբանութեամբ ամէնից անելի մօտ է Մոկաց, իսկ հնչիւնաբանութեամբ ու բառապաշարով՝ Վանի բարբառներին⁵⁴:

Հրաչեայ Աճառեանը Վանի ենթաբարբառների շարքին⁵⁵ է դասում Մոկաց, Ոզմի⁵⁶, Դիաղինի⁵⁷, Շատախի բարբառները:

Յուշագրութեան լեզուական պատկերը հարուստ է: Քոսեանը, լինելով բարբառակիր-բարբառախօս, գրել է Շատախի հին բարբառով. «*Ես գրեցի իմ յուշերը Շաւրախի հին բարբառով, որպէսզի մի յուշ մնար եւ յիշուէր, բայց որ նորերի համար դժուար էր կարդալ եւ հասկանալ, ստիպուած եղայ նորից գրել նոյնը՝ մեր գրական եւ խօսակցական լեզուով խառնելով, երբեմն Շաւրախի հին լեզուով խօսակցութիւններ*»⁵⁸: Որոշ հատուածներում խառնալեզուով է գրուած՝ քերականական կառոյցներում եւ բառաձեւերում գրական եւ բարբառային դրսեւորումներով. «*Շաւրախի Թաղը վերջին տարինե-*

⁵⁴ Մուրադեան, *Շաւրախի բարբառը*, էջ 3:

⁵⁵ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ բարբառագիտութիւն*, Մոսկուա-Նոր Նախիջեան, 1911, էջ 150-55:

⁵⁶ Ոզմի.- գիւղ Արեւմտեան Հայաստանում, Վանի նահանգի Վանի գաւառում:

⁵⁷ Դիաղին.- գիւղ Արեւմտեան Հայաստանի Բիթլիսի (Բաղէշ) նահանգի Մուշ գաւառում:

⁵⁸ Քոսեան, «Շատախի գըլին», էջ 2-3:

րին խօսում էր գրական լեզուով՝ բացի փարիքաւորներից, որ դեռ խօսում էին հին եւ նոր հայերէնով»⁵⁹:

Յուշագրութիւնը հարուստ աղբիւր է լեզուաբանների համար: Արեւելեան (պարսկերէն, թիւրքական լեզուներ, քրդերէն) լեզուների եւ բարբառագէտների ուսումնասիրութեան նոր եւ առատ աղբիւր է յուշագրութիւնը. այն լի է քրդերէն եւ թուրքերէն բառերով, արտայայտութիւններով, ասացուածքներով, խաղիկներով, երգերով եւն. «Չնայած Շաւրախի Թաղում ապրում էին միայն հայերը՝ նոյն եւ մեր գաւառի մեծամասնութեան 70 տոկոս հայեր էին, բայց յուշերիս մէջ կան որոշ բառեր, որոնք թիւրքական եւ քրդական ծագում ունեն, որ դեռ գործածում էին հայերը Շաւրախի շրջանում»⁶⁰:

Յուշագրութեան անպարագծելի արժէքը հաստատուում է նաեւ յուշագրի հեղինակային բառարանով, որը ներկայացնում է շուրջ 280 բառ՝ Շատախի Թաղի խօսակցական լեզուի:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ

Քոսեանն իր յուշագրութեան շրջանակում անդրադարձել է հետեւեալ ժամանակագրական դրուագներին եւ ենթանիւթերին.- մանկապատանեկան կեանքը հայրենի բնօրրանում (տունն ու նրա շրջակայքը, կենցաղավարական սովորութիւններ, աւանդութիւններ, դպրոց, դասընկերներ, բանահիւսութիւն եւն.), համիդեան կոտորածների հակիրճ դրուագներ մանրապատումների միջոցով, Հայոց Յեղասպանութեան դրուագներ՝ կոտորածների ու տեղահանութեան, հայաստանեան կեանքի դրուագներ:

Յուշագրութեան ժամանակագրական պատկերը ներառում է յուշագրի մանկապատանեկան տարիները, դպրոցական տարիները՝ 1914ի կտրուածքով, երբ ինքը 15 տարեկան էր, ապա հասնում է 1915ին, որն ուրուագծում է քուրդ եւ թուրք վերադաս կազմի կերպարների միջոցով: Հեղինակը նաեւ մանրապատումների շրջանակում տարբեր կերպարների միջոցով անդրադառնում է 1890-1900՝ շատախցիների հերոսական ինքնապաշտպանական դրուագներին, Շատախի Թաղի 1896ի համիդեան կոտորածներին:

Յուշագրութեան վերջին ժամանակագրական հատուածն ուրուագծում է Քոսեանի ծերունական տարիներով՝ նրա ստեղծագործութիւնների համապատկերում:

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Յուշագիրն իր թողած ժառանգութեամբ «սահմանել» է Հայոց Յեղասպանութեան մասին վաւերագրման իր գնահատականը, ըստ որի՝ «ցեղասպանութիւնը միայն արիւնը, բռնի տեղահանութիւնը, կոտորածը, սպանու-

⁵⁹ Նոյն, էջ 3:

⁶⁰ Նոյն:

թիւնը չէ», այլ այն անտեսանելի եւ հիւժող ցաւը, որով ականատես վերապորոշները շարունակում են ապրել՝ ունենալով, սակայն, վերապրման սեփական մեթոդը, այն է՝ թողնել վերապորոշների շառաւիղների եւ հայրենի կորուսեալ բնօրրանի միջեւ կամրջող ժառանգութիւն: Քոստանի այս մօտեցումն արտացոլում է նաեւ իր ծեռանկար քարտէզի վերաբերեալ «Քարտէզիս առաջ» հատուածում. «Իսկ, ի՞մ քարտէզ՝ թանկագին, դու դեռ կը մնաս եւ միլիոնների հեք, ինչպէս մի վկայ՝ դատաստանի օրը կ'երեւի, դու էլ պէտք կը գաս»:

Յեղասպանութիւնները չեն վաւերագրում միայն արիւնալի դրուագներով: Սերոբ Քոսեանի յուշագրութիւնը արժեւորում է որոշապէս 1896ի համիդեան կոտորածների մէկ-երկու դրուագների հակիրճ վերապատմամբ, որի շրջանակում ներկայացում են դիմադրող շատախցիների հերոսական դրուագներ, ոճրագործների, քուրդ դերակատարների անուններ, բողոքագրեր, հեռագիր-հրամանագրեր: Հեղինակը անդրադառնում է Վանի այդօրեայ կուսակալ Ջեւէթին, ապա հայ-քրդական յարաբերութիւնների ենթախորքին վրայ՝ նաեւ թուրքերին:

ՄՏԱԽՈՐ ԱՐԺԷՔԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄ

Յուշագրութիւնների միջոցով պահպանում է հայ ժողովրդի մտաւոր սեփականութեան մի հատուածը. պատմութեան ամրագրում-փոխանցմամբ շատախցին՝ այս պարագայում Քոսեանը՝ Շատախի էթնոմշակութային ժառանգութեան կրող է, իսկ նրա կողմից այդ արժէքների փոխանցումը՝ կորստից փրկելու ամրագրում:

Քոսեանի յուշագրութեան արժէքը գնահատում/ընկալում է նաեւ մշակութային ցեղասպանութեան⁶¹ պարունակով. յուշագիրը, գրի առնելով Շատախի էթնոմշակութային ժառանգութեան հարուստ պատկերը, հնարաւոր ոչնչացումից փրկել է դիտաւորեալ բնաջնջման նպատակով կորստի վրտանգի առջեւ գտնուող Շատախի մշակութային մտաւոր ազգային արժէքը, երբ վերացում կամ անհետացում են ցեղասպանութեան հետեւանքները:

Կրողի կողմից նմանատիպ յուշագրութեան ժառանգումը նաեւ *մշակութային իրաւախախտման* կանխարգելման եւ էթնոմշակութային պատմութեան պահպանման հնարաւորութիւն է:

⁶¹ Մշակութային ցեղասպանութեան մասին տե՛ս՝ Raphael Lemkin, *Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences against the Law of Nations*, Additional explications to the Special Report presented to the 5th Conference for the Unification of Penal Law in Madrid (14-20 October 1933), <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm> (մատչում՝ 13.03.2025). տե՛ս նաեւ՝ *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, Yale University Press, New Haven, 2013. նաեւ՝ Սեդա Պարսամեան, «Մշակութային ցեղասպանութիւնը ցեղասպանագիտութեան տիրոյթում», *Վէմ համահայկական հանդէս* 68(4):2019, էջ 227-44:

Սերոբ Քոսեանի թողած աւանդը ցեղասպանութեան հետեանքների անհետացման առումով կենդանի վկայագրումն է անմիջապէս կրողից եւ ցեղասպանութիւնը վերապրողից:

Սերոբ Քոսեանի թողած ժառանգութիւնը ոչ միայն հայ, այլեւ Հայոց Յեղասպանութեամբ հետաքրքրուող օտարազգիների ուշադրութեան կենտրոնում է: Յուշագրի պատմութիւնը իտալացի լուսանկարիչ Եակոբո Սանտինին⁶² ներկայացրել է նաեւ յետագայում Ֆլորենցիայում գործող կրթական հաստատութիւններում կազմակերպուած համաժողովների ընթացքում⁶³: Մասնաւորապէս՝

- 2023 Նոյեմբերի 9ին Կալիֆորնիայի նահանգային համալսարանի միջազգային ծրագրի շրջանակում (The California State University International Programs, Florence).
- 2024 Ապրիլի 2ին Նիւ Եորքի համալսարանի՝ Ֆլորենցիայի մասնաճիւղում.
- 2024 Ապրիլի 3ին Cea Capa միջազգային կրթական հաստատութեան՝ Ֆլորենցիայի մասնաճիւղում:

Լուսանկարչի նախագիծն ամփոփուելու է գրքի տեսքով, որտեղ տեղ է գտնուելու նաեւ Հայոց Յեղասպանութիւնը վերապրած Սերոբ Քոսեանի պատմութիւնը:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Բանգրային մէջբերումներ՝ Շատախի հին բարբառով⁶⁴

Այս տեսարանից մյուս խանութայանները շվարել, կանգնել էին եւ զարմանում՝ եղածը տեսնելով, իսկապէս մօր տասնհինգ ոսկիի չափով վնաս էր կատարվել: Նրանցից մեկը. «Նշան աղա, էտոր⁶⁵ կուտո՛ւ՞՞⁶⁶ տուր, թող ջիւնդըմի գնա, թե չէ նորից հըլը բեզի շալ գիւտե՛մ⁶⁷ կիլնի»: Նոր Նշան աղան դողդողացող ձեռքերով քիսակից հանեց մեկ կուտուշ, տվեց շալտախցուն, որ նոր դուրս եկան մեր շալտախցին խանութից: Դուրս գալով խանութից՝ նա դարձավ խանութի դռան հավաքվածներին, ասաց. «Հիմա դուք խղճով ասեք մեր մեջ ո՞րն է գիժը, ե՞ս, թե՛ Նշան աղան»:

Արդեն հասել էինք Բաբաթի այգուն, ճանապարհին Բաբաթին տեսանք, թե ինչպէս շալիկի լայն եւ երկար թելերը կապած իրարու իր ուսին էր գցել եւ տնքտնքալով անցնում էր այգու կողմը: Բարեւեցինք՝ նրան «բարի լույս» ասելով, իսկ նա

⁶² «Հայաստանն իմ մի մասն է դարձել. իտալացի լուսանկարչի նախագիծը նոր լույսի ներքոյ կը ներկայացնի Հայոց Յեղասպանութիւնն ու դրա հետեանքները, *հարցազրոյցը՝ Սերոբ Քոսեանի թոռնուհի Արաքս Կասեանի*» <https://armenpress.am/hy/article/1096875> (մատչում՝ 11.07.2024):

⁶³ Jacopo Santini, “301: Armenia” SACI Gallery Exhibition”, <https://www.flickr.com/photos/saci-florence/49579219037/in/photostream/> (մատչում՝ 11 Յուլիս 2024):

⁶⁴ Պահպանել ենք բնագրային ուղղագրութիւնը:

⁶⁵ Ըդոր.- դրան:

⁶⁶ Կուտուշ.- ղուրուշ կամ գրոշ, օսմանեան դրամական միաւոր:

⁶⁷ Զիւն.- վնաս:

պատասխանեց իր սովորական բարեւով. «Կըդա բըլա բդոյը» (փորձանքից, բըլա-ից հեռով):

Ահա՛ թե ինչ ասաց վերջում Հերկեն Միրզիկը. «....Տղա՛, նը շարադրություն որ կարդացիք, հիմա արդյոք մեր դպրոցի տղանե՛րն էին գրել, տո՛ւ, ո՛ւր եմ՝ բավար չի գալիս, ես դեռ իմ աչքերիս եւ ականջներիս չեմ հավատում, ըպը, ո՛ւր, պակաս բաներ շատ կային, բայց համեմատած ձեր տարիքին՝ շատ լավ էր գրված, մեզ բոլորիս էլ զարմացրեց: Պարո՛ն Սահակ, ես իմանայի, թե որ մեր տղաների այսօրվա կրթության մասին, բաբո՛, ես խալթ⁶⁸ կանեի եւ քու վրա անտեղի չէի չարանա, ես ոջը կանեմ⁶⁹՝ այս անգամ ինձի ներես, հիմա ես հավատացի, որ ձեր չարչարանքը իզուր չի անցել եւ հանգիստ խղճով կը հեռանամ այս մեր դպրոցից»:

- Տո՛ւ տղա, Հկո՛ւ, հո՛ւ, հո՛ւ...[լսում եմ],
Տո՛ւ տղա, դու կալ արիրի՛ս,
- Խա՛ւ, խա՛ւ, կալ արիրիմ,
- Տո՛ւ տղա, քընիմ ցուրեն ելըվ,
Յոթ քոլոգ⁷⁰, պոլոգ, պոլոգ
Բաբե մն⁷¹, դու չխում⁷² կոալիս, կոալ:

Մխոն հարցնում է Հըկոյին. «Տո՛ւ տղա, որ քեզ անեն խայոց թագավոր, դու ի՞նչ կուգիս»:

- Ըս կուգիմ կուրկե խաց, սոխե ծի:

Մկա էլ Հըկոն հարցնում է Մխոյից.

«Ըպը, աղա՛ Մխո, որ քեզ անեն խայոց թագավոր, ըպը դու ի՞նչ կուգես»,

- Տո՛ւ տղա, ըպը աշխրի վերեն էլ աղեկ բը՛ն մնաց, որ ես էլ ուգեմ:

Մուրեցավ նա վաճառողին. «Նը ջոջ կլոր զըտ իշկի⁷³, ասա ինձ հասկացրոս»:

Պատասխանեց վաճառողը, թե ծմերուկ է:

- Ծմերուկ իշկի:

- Ծմերուկ ծմերուկ ի, ո՛նց թե ծմերուկն իշկի:

Զբավարարվեց, անցավ առաջ մի ուրիշի հարցրեց.

- Տո՛ւ տղա, նը իշկի:

- Ծմերուկ է, - պատասխանեց վաճառողը:

- Ա՛խր, ծմերուկ իշկի:

«Ինչպե՛ս թե ծմերուկ իշկի, դու չգիտե՛ս, տո՛ւ տղա, եդ դու որտեղի՞ց ես ընկել ներքե, չիհի՞ թե լուսնակիս ես փախել, եկեր այստեղ, ա՛յ քեզ տարօրինակ մարդ, հայրե՛, անցի՛, գնա՛. դու ծմերուկ առնողը չես»:

Նորից առաջ անցավ այդ շարքի հետ, նորից մի ուրիշին հարցում արավ. «Տո՛ւ տղա, արի դու, ճի՛շտն ասա, մկա նը կընդըր⁷⁴ ջոջի անուն իշկի»:

⁶⁸ Խալթ.- ղալաթ, սխալ:

⁶⁹ Ռըջը.- Թաղի խօսուածքով՝ աղաչանք:

⁷⁰ Քոլոգ, քոլո, քրդական գլխարկ՝ ուղտաբորդից պատրաստուած:

⁷¹ Բաբե մն, յուշագրի ծանօթագրմամբ՝ հերս:

⁷² Զխում, ապա, արդեն, հենց:

⁷³ Իշկի.- ի՞նչ է:

⁷⁴ Կընդըր.- Թաղի խօսուածքով՝ ահագին:

«Այ՛ ախբեր ջան, դու առնողը չես, դու էն ծայրից մինչեւ այսպեղ հարցնելով եկար ինձ մոտ, կասե՛ս նը իշկի, չի՛նի՞ թե դու էլ շապախցի ես, թե որ շապախցի ես, նրա իսկական անունը ասեմ ձեր լեզվով սա «բըշը» (ծմերուկ) է. հիմա խո՛ւմ իմացար, ինչքա՞ն հաշվեմ՝ Կամ քեզի առնես-Կանես»:

«Բըշլեն իշկի. չեմ հասկանում անո՛ւնն ասեք»:

Վաճառականը. «Անցի՛, գնա՛ խելքից պակաս, ջերումդ⁷⁵ էլ փող չկա, դե՛ շուր գնա. գլուխս փարար»:

Մեր շապախցիներից մեկը, որ Վան էր գնացել եւ ծովի վրա գրմի էր տեսել, շապ էր զարմացել, երբ իրենց գյուղը կը վերադառնա, իր հարեւանին պարծենալու համար ասում է.

- «- Տո՛ւ փղա, դու Վանա քաղաք գըցի՞ր իս,
- Խա՛, ես Վանա քաղաք գըցիր իմ,
- Տո՛ւ փղա, դու գրմի փխի՞ր իս,
- Խա՛, ըս գրմի փխիրմ էլ, կիերիրեմ էլ,
- Տո՛ւ փղա, գրմին դըփա, դըփ (փայփ),
- Տո՛ւ, ըս գիփիմ դըփըխուր կը գեր»:

THE ARMENIAN GENOCIDE, SHADAKH REGION.

THE MEMOIR OF SEROP KOSIAN

(SUMMARY)

ELINA MIRZOYAN (elina-mirzoyan@ysu.am)

The article details and assesses the content of a two-volume memoir written by Serop Kosian, a 16-year-old Armenian Genocide survivor, who completed writing it in 1968. Kosian, was a native of Tagh, the central town of Shadakh district in the province of Van.

Alongside the narrative of the uprooting, deportation and massacres of the Shadakh Armenians, Kosian's memoir is an important, untapped resource for the rich ethnographic, traditional, linguistic, folkloric, topographic features and heritage of the area, its crafts and culture, the lifestyle, mindset and psychology of the indigenous Armenians, their relations with the neighboring Kurdish tribes and the Turkish authorities.

The author notes that while writing his memoirs Kosian had the intention to register, preserve, safeguard and transmit the legacy of his town and its environs to future generations. In fact, Kosian was well aware of what he was doing by writing down his memories and his life experience. This made him a self-educated ethnographer, who was not satisfied with highlighting only the Armenian features of the area but included some aspects of the neighboring Kurds as well. For instance, while writing about the Shadakh dialect, Kosian lists some 280 words and mentions a set of Kurdish and Turkish words that were used in his own dialect.

Interestingly enough, Kosian's memoir goes far beyond being a virtual reality of the past. The author has accompanied his memoir with a self-drawn map of his native town and the Shadakh district.

⁷⁵ Զեր.- գրպան: